

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Analyticus zonder orthodoxie of onderworpenheid

Bespreking van: Michael Jacobs (1995), *D.W. Winnicott, reeks 'Key Figures in Counseling and Psychotherapy'*. Sage Publications, London. ISBN 0-8039-8595-9, 163 pagina's, prijs £ 9,95 en van: Alexander Newman (1995), *Non-Compliance in Winnicott's Words*. Free Association Books, London. ISBN 1-85343-303-9, 460 pagina's, prijs £ 25,00.

Arseen De Rijck

De figuur van Donald Woods Winnicott blijft veel auteurs inspireren tot biografische en tekstkritische studies. Belangrijke bijdragen werden onder meer geleverd door Davis en Wallbridge (1981), Philips (1988), Grolnick (1990), Rudnytsky (1989, 1991) en Kahr (1996). Het boek van Michael Jacobs is zeker niet dé gezaghebbende studie over de figuur en het werk van Winnicott. Dat was ook niet de bedoeling van de auteur. De opzet was, in de lijn van de reeks *Key Figures in Counseling and Psychotherapy*, Winnicott te situeren in de historische ontwikkeling van de psychoanalyse en zijn invloed in de huidige psychotherapiewereld na te gaan.

Naar hij zelf bekend, begon Michael Jacobs aan zijn boek met een gebrekkige kennis van zijn onderwerp. Gaandeweg echter blijkt hij zich grondig in de materie ingewerkt te hebben. In zijn biografische schets benadrukt hij vooral de factoren die een blijvende invloed op Winnicott uitgeoefend hebben. Zo wijst hij, net als Kahr (1996) overigens, op de mogelijke weerslag van de samenstelling van diens familie. Het vrouwelijke element overwoog sterk: hij was de enige jongen naast twee meisjes, die respectievelijk zes en zeven jaar ouder waren. Verder waren er nog een kindermisje en bijwijlen een gouvernante die zich met hem

bezighielden, evenals een tijdelijk inwonende tante.

Ofschoon de relatie met zijn vader niet bepaald slecht was, bleek deze zakenman veel afwezig te zijn. Vandaar Winnicott's uitlating (Rudnytsky 1991, p. 185): 'I was left too much to all my mothers. Thank goodness, I was sent away at thirteen' (naar de kostschool).

Al met al had hij een warm thuis dat een diepe beleving van veiligheid gaf. Dit alles kan een mogelijke verklaring zijn voor het belangrijke aandeel dat de vrouwelijke identificatie had in de persoonlijkheid van Winnicott en het sterke accent dat hij legde op de moederrol in de relatie moeder-baby.

Tijdens zijn kostschooljaren ontdekte hij de werken van Darwin die hem de notie bijbrachten dat overleven in een vijandige omgeving zeer moeilijk was. Zo kwam hij later tot de opvatting dat baby's een 'facilitating environment' nodig hebben. Gedurende zijn medische studie maakte hij zich op een bepaald ogenblik zorgen omdat hij zijn dromen niet kon onthouden. Via zijn interesse voor dit onderwerp kwam hij, na enkele omwegen, tot de lectuur van *De Droomduiding* van Freud. Daarna zou hij zich meer en meer voor de psychoanalyse gaan interesseren. Verder leidde zijn persoonlijke gave om met kinderen om te gaan hem later naar de pediatrie als medische specialisatie. In de hoofdstukken gewijd aan Winnicott's theorie en praktijk, probeert de auteur diens ideeën en manier van werken te verhelleren. Zoals velen heeft Michael Jacobs moeite om Winnicott in een bepaalde traditie te plaatsen. Winnicott zelf heeft zich nooit de moeite gegeven om de wortels van zijn opvattingen na te gaan. Hij is alleen begaan met de ontplooiing van zijn inzichten en stelt slechts later de overeenstemming met de ideeën van anderen vast. Hij heeft ook nooit een systeembouwer willen zijn zoals Freud of Melanie Klein, en de ambitie om school te maken en volgelingen te heb-

ben was hem vreemd. Zijn relatie met Melanie Klein was ambivalent. Enerzijds bewonderde hij haar en genoot hij bij haar geruime tijd supervisie. Hij koos trouwens, op haar aanbeveling, Joan Rivière om een tweede analyse te ondergaan. Anderzijds verweet hij haar een té grote starheid in opvattingen en een té sterke eis tot gehoorzaamheid, die een domper zetten op de creativiteit van haar volgelingen.

Uit zijn geschriften komt ook geen uitgebouwde leer naar voren, tenzij misschien uit het postuum gepubliceerde *Human Nature* (1988). Winnicott wordt trouwens vooral geapprecieerd wegens zijn intuïtieve benadering, die dikwijls aansluit bij een zorgvuldige observatie van wat zich tussen moeder en kind afspeelt. Jacobs is overigens vol bewondering voor de grote opmerkingsgave van Winnicott. Diens beschrijving van het 'spatelspelletje' noemt hij een juweeltje van nauwkeurige observatie. Tot Winnicotts meest waardevolle bijdragen tot de psychoanalytische theorie en praktijk rekent Jacobs de noties van transitioneel object en transitionele ruimte. Belangrijk is ook zijn opvatting over de illusie en de constructie van de externe realiteit die plaatsvindt vanuit de afbraak in de fantasie. Verder valt Winnicott op door zijn creatieve stijl en het hanteren van paradoxen. Van hem is onder andere de uitspraak: 'Separatie is geen separatie maar een vorm van vereniging', waarin hij onder meer refereert aan het samenspel tussen originaliteit en traditie.

Zijn erkenning dat de therapeutische relatie moet voorzien in een voldoende 'holding' en een 'facilitating environment' om de stilgevallen ontwikkeling weer op gang te brengen, is voor de werkwijze van veel therapeuten belangrijk gebleken. Eén van de klemtonen komt op de tegenoverdracht te liggen, waarbij opvalt dat ook de haatgevoelens van de analyticus therapeutisch aangewend kunnen worden. Zijn onorthodoxe wijze van handelen als therapeut werkt bepaald verfrissend. In die zin is hij een welkom tegenwicht voor de tendens van vele psychoanalytische verenigingen om in de opleiding van hun leden starre regels voor te schrijven.

Ondanks zijn bewondering voor Winnicott gaat de auteur de kritiek niet uit de weg. Zoals

reeds gezegd, heeft deze geen afgeronde leer. Over heel wat onderwerpen spreekt hij zich niet uit en over andere blijft hij vaag. Meer dan eens wijkt hij af van de freudiaanse traditie, maar lijkt dit niet te beseffen. Hij zegt bijvoorbeeld geen moeilijkheden te hebben met het freudiaanse concept van het Oedipuscomplex, maar de beschrijving die hij ervan geeft (1965, p.16-17) is niet die van Freud maar van Melanie Klein. Winnicott lijkt zich dat evenwel niet te realiseren. Toch bleef hij binnen de psychoanalytische traditie omdat hij, in tegenstelling tot Klein en Lacan, het Oedipuscomplex niet herinterpreteerde in zijn betekenis in de vroege moeder-kindrelatie. Over het algemeen gesproken geeft hij trouwens weinig aandacht aan het Oedipuscomplex en ligt zijn interesse meer in het 'nursing couple' dan in de driepersonenrelaties.

Onderwerpen als kinderlijke seksualiteit en geslachtsverschil komen weinig of niet aan bod. In zijn betoog is de vader doorgaans de grote afwezige, terwijl we de indruk hebben dat de rol van de 'good enough mother' geïdealiseerd wordt.

De auteur besluit terecht dat, niettegenstaande al deze tekortkomingen, Winnicott in zijn onnavolgbare stijl, deels poëtisch, deels filosofisch, veel analytici aanzet om bepaalde van zijn stellingen te gaan verifiëren. Hij wordt ook te pas en te onpas geciteerd en zijn verbazende uitspraken stimuleren de creativiteit.

In grote lijnen kan ik het werk van Michael Jacobs appreciëren wegens zijn synthetische kwaliteiten. Hij geeft een vrij volledig overzicht van de persoon en het werk van Winnicott.

Waar ik minder enthousiast over ben, is zijn in gebreke blijven om Winnicott te situeren tegenover andere figuren uit de psychoanalytische wereld. De vergelijking met de stellingen van Freud en Klein wordt wel gemaakt maar valt vrij summier uit, terwijl deze met Fairbairn, Kohut, Balint, Lacan en anderen nauwelijks of niet is uitgewerkt. In die zin is het werk slechts een inleiding, hoewel het als samenvatting wel gelukt is.

De materiële verzorging van het boek is ondermaats. De kleine druk, de bladspiegel en de kaft geven een onaangename indruk. Het feit dat het een pocketuitgave is, is geen argument.

Tot slot krijgen we een uitgebreide volledige bibliografie.

Van een gans andere opzet getuigt het boek *Non-Compliance in Winnicott's Words*. Het is de neerslag van een seminarie dat jarenlang door Alexander Newman voor een zeer heterogeen publiek gegeven werd. Ofschoon hijzelf als jungiaans analyticus opgeleid werd, is hij altijd erg geïnteresseerd geweest in Winnicotts ideeën. Midden jaren zeventig stichtte hij de 'Squiggle Foundation' met de bedoeling Winnicotts werk bekend te maken bij allerlei werkers in het kader van de gezinsbegeleiding. Dit werk is noch een tekstboek noch een woordenboek, maar eerder een soort compendium. Aan de hand van honderdvierentwintig trefwoorden probeert de auteur een overzicht te geven van Winnicotts opvattingen. Newman heeft daar telkens een zeer persoonlijk commentaar op: wat het concept bij hem oproept, welke ideeën van andere auteurs hem daarbij te binnen schieten.

Bepaalde begrippen zoals 'the fear of breakdown', 'creativity', 'envy', 'hate', 'health', 'playing' en 'transitional object' krijgen ruime aandacht. Andere, zoals 'the capacity of being alone', 'guilt', 'jealousy', 'paradox' en 'primary maternal preoccupation' worden vrij bondig behandeld. Het begrip 'transference' moet het bijvoorbeeld stellen met een citaat uit *Playing and Reality*. We zijn hier sterk afhankelijk van de persoonlijke voorkeuren en accenten van de auteur. Lezers die een systematische uiteenzetting van alle winnicottiaanse begrippen zoeken en volledigheid op prijs stellen, zullen teleurgesteld worden.

Anderen zullen bekoord worden door de sterke belichting van sommige krachtlijnen, zoals de niet-inschikkelijkheid ('non-compliance') en zelfs subversiviteit in Winnicotts werk. Ook legt de auteur er de nadruk op dat Winnicott veel belang hechtte aan wat één van de doelstellingen is van welhaast iedere patiënt die een psychotherapie begint: het zich echt voelen en echt zijn. Verder krijgt de inspiratie die de artistieke schepping ons kan geven in ons psychotherapeutische werk, ruime aandacht. In zijn inleiding zegt de schrijver zelf, er niet naar gestreefd te hebben een compleet werk af

te leveren. Hij wil zich daarmee in de lijn van Winnicott zelf situeren, waarbij hij verwijst naar het 'squiggle-spel'. Hierin wordt iets onvolledigs op papier gezet en de tegenspeler wordt gevraagd er verder iets van te maken. Overigens is wat dan tot stand komt weer niet definitief. Wat wel volledig lijkt, zijn de bibliografische referenties die op de trefwoorden betrekking hebben. Persoonlijk was ik na de lectuur wat teleurgesteld vanwege het zeer onevenwichtige karakter van dit werk, maar als compendium is er op dit ogenblik geen beter boek voorhanden.

Literatuur

Davis, M. en D. Wallbridge (1981), *Boundary and Space: an Introduction to the Work of D.W. Winnicott*. Karnac Books, London

Kahr, B. (1996), *D.W. Winnicott: a Biographical Portrait*. International Universities Press, Madison.

Grolnick, S. (1990), *The Work and Play of Winnicott*. Jason Aronson, New York.

Rudnytsky, P.L. (1989), *Winnicott and Freud. Psychoanalytic Study of the Child* 44, p. 331-350.

Rudnytsky, P.L. (1991), *The Psychoanalytic Vocation: Rank, Winnicott and the Legacy of Freud*. Yale University Press, London.

Winnicott, D.W. (1965), *The Maturational Processes & the Facilitating Environment*. Hogarth Press, London.

Dr. A. De Rijk is zelfstandig gevestigd psychoanalyticus en bestuurslid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.

Een werkboek over borderline

Bespreking van J.J.L. Derksen & H. Groen (red.) (1994), *Handboek voor de behandeling van borderline patiënten*. Utrecht, De Tijdstroom. ISBN 90-352-1510-9, 264 pagina's, prijs: f 69,-

Jos Corveleyn

In het Nederlands taalgebied is Derksen een auteur die de laatste jaren ruime bekendheid

verwierf met tal van publicaties over de *psychodiagnostiek* van persoonlijkheidsstoornissen en meer in het bijzonder van de *borderline* persoonlijkheidsstoornis (zie Derksen 1986, 1988, 1989, 1993; Derksen e.a. 1988). Hij was dan ook bij uitstek geschikt om een pleiade van auteurs te mobiliseren om een boek samen te stellen over de *behandeling* van de *borderline* patiënten. De term 'handboek' wordt in de titel gebruikt, terwijl het misschien beter ware geweest van een 'werkboek' te gewagen. 'Handboek' suggereert te veel dat het om een afgegrensd gebied gaat waarover nu eens de voorlopig-definitieve kennis samengezet wordt en in verband met therapie scheidt het de verwachting dat er een helder omschreven strategie uit de doeken gedaan kan worden. Niets is minder waar, zoals het boek overigens ook voortreffelijk duidelijk maakt. De *borderline*-problematiek is geen gestroomlijnd gebied: diverse definities zijn in omloop en op therapeutisch gebied zijn er zoveel varianten als er settings zijn en variaties in de zeer uiteenlopende klinische vormen. Die diversiteit blijkt zeer goed uit dit boek. De redacteurs gaan deze niet uit de weg. Niettemin pogen zij in dit bos enkele bomen te markeren om enig overzicht te verkrijgen. In hoofdzaak is Deel I, *Achtergronden*, hierop gericht. Hierin wordt zeer veel informatie over diagnostische en epidemiologische aspecten (Ingenhoven en Van den Brink), met uitvoerige literatuuropgave, overzichtelijk bijeengebracht, alsook over de testdiagnostische literatuur (Dragt en Derksen), over de gezinsachtergronden (Robbertz en Derksen) en over klinisch en klassiek-empirisch onderzoek over het effect van de psychologische behandeling van *borderline* patiënten (Derksen, Bender en Rovers).

In Deel II worden de diverse therapeutische referentiekaders besproken: psychodynamische psychotherapie (een vertaalde tekst van onder meer Kernberg), de *client-centered* georiënteerde, procesgerichte psychotherapie (De Haas, Groen en Que), groepstherapie (Nijs), systeemtherapie (Heuving en Dudink), cognitieve gedragstherapie (Arntz) en de benadering vanuit het perspectief van de posttraumatische stress-stoornis in de vergelijking met de *borderline* persoonlijkheidsstoornis (Arnol-

du). Dit gedeelte bevat ook een diagnostisch en psychotherapeutisch stuk over het *borderline* kind (De Raeymaecker). In Deel III komen uiteindelijk de praktijkmensen aan bod. Hoewel 'de *borderline* patiënt in eerste aanvang een produkt van de psychoanalytische praktijk en theorie' (p. 11) is, is het opvallend hoe gevarieerd de praktijken aanpak wel is, niet alleen vanwege de inbreng van andere dan psychoanalytisch georiënteerde therapieën, maar ook binnen het bereik van de psychoanalyse zelf. Veel hangt af van de ernst van de problematiek en van de *de facto* setting waarin men deze patiënten opvangt. Een crisisopvangcentrum verschilt nu eenmaal enorm van een ambulante therapeutische setting. Derksen zelf bespreekt de ambulante behandeling van *borderline* patiënten. Daarna komen de meer klinische behandelingen aan bod: de crisisunit (De Bie en Gitsels), de dagkliniek (De Klerk-Roscam Abbing), de eclectische behandeling binnen een niet-gespecialiseerde afdeling van een algemeen psychiatrisch ziekenhuis (Pen en Klein Herenbrink), de kortdurende klinische psychotherapie (Delimon en Thunnissen), de integrerende klinische psychotherapie (Van Gael), het focaal-psychotherapeutisch gefaseerde behandelprogramma (Hummelen), de behandeling van de *borderline* patiënt met een verslavingsproblematiek in een klinisch psychotherapeutische behandelunit (Groen), dezelfde problematiek in een ambulante context (Vos), de behandeling in een forensisch-psychiatrische setting (Que) en de behandeling van de *borderline* adolescent op een gesloten afdeling (Meijer).

In hun concluderende hoofdstuk kunnen de redacteurs alleen maar vaststellen dat 'De behandeling van de *borderline* patiënt niet bestaat' (p. 231). Daarvoor zijn er te veel theoretisch uiteenlopende standpunten, en dus een al even grote diversiteit aan therapeutische benaderingen. Bovendien, zo beklemtonen zij ten overvloede, is de klinische verscheidenheid binnen het zogenaamde *borderlineterrein* zeer groot. Verder onderzoek is hier dan ook aangevoerd. Zij zijn echter van mening dat toch de volgende basislijnen naar voren gebracht kunnen worden. Er is de gerechtvaardigde indeling van *borderline* patiënten in drie groepen: de

affectieve, de impulsieve en de dissociatieve borderline persoonlijkheidsstoornissen. Er is een groeiende consensus over een indeling naar ernst van de structurele kwetsbaarheid/weerbaarheid: de laag-, middel- en hooggeorganiseerde borderline (structurele benadering). En er is een overeenkomst tussen de diverse benaderingen betreffende enkele noodzakelijke ingrediënten in de behandeling (p. 232): structuur en begrenzing, alsook sturing van de mate van regressie, van het ageren en van de afstand/nabijheid in het therapeutisch proces. Ten slotte komt in verband met de etiologie steeds de verwijzing naar voren naar het belang van vroegkinderlijke traumata (sexueel misbruik, lichamelijke mishandeling, emotionele en pedagogische verwaarlozing, zie p. 232). Hun betoog afsluitend, stellen de auteurs dat het 'wenselijk (is) dat er een verdere integratie van de verschillende referentiekaders en de betrokken behandelmethodeën plaats vindt', hetgeen volgens hen zou kunnen leiden tot 'een pragmatischer aanpak met een multi-conceptuele, multi-instrumentele behandeling van deze complexe stoornis' (p. 233). De door dit boek zelf geïllustreerde diversiteit aan definities en, daarmee samenhangend, aan therapeutische benaderingen, wettigt de vraag of deze slotoproep wel kan leiden tot een daadwerkelijke realisatie. Overigens is het zeer de vraag of die verscheidenheid op zichzelf niet vruchtbaar en nuttig is. Die verscheidenheid hangt wellicht samen met de complexiteit van de problematiek van de borderline pathologie zelf. Dat auteurs van verschillende stromingen, ondermeer door de hulp van dit boek, wellicht beter met elkaar in dialoog zullen kunnen gaan is één zaak, een goede zaak, het weg-integreren van de onderscheiden benaderingen is een andere zaak. Het is zeer de vraag of dit in het belang zou zijn van al wie thans 'borderline' genoemd wordt. De klinische problematiek is gewoon zeer complex en het borderlinebegrip is eigenlijk geen 'idée claire et distincte' dat nu al een uniform standpunt en een gestroomlijnde behandeling toelaat van iedere patiënt die onder deze rubriek gesitueerd wordt. Globaal genomen is dit werk een goed informatief naslagwerk. Zowel op theoretisch als op therapeutisch vlak komen naast psychoanalyti-

sche standpunten, ook de andere zienswijzen aan bod. Voor de psychoanalyticus is dit een interessante confrontatie. Voor specialistische informatie over de eigen benadering kan hij of zij natuurlijk beter terecht bij de vele recente werken 'van eigen bodem'. In dit boek vind ik nochtans de bijdragen over de klinische behandelingen (zie ondermeer Delimon en Thunnissen, en Van Gael) een toevoeging aan de bekende Angelsaksische literatuur omdat het hier, zoals in de andere therapiebijdragen overigens, gaat om teksten die gegroeid zijn vanuit een langdurige, gefundeerde kliniekpraktijk die in deze gevallen ook duidelijk psychoanalytisch geïnspireerd is.

Literatuur

Derksen, J.J.L. (1986). *Structurele diagnostiek van de psychische stoornissen*. Nelissen, Baarn.

Derksen, J.J.L. (1988). *Het diagnostisch interview voor borderlinepatiënten*. Nederlandse vertaling en bewerking. Swets Test Service, Lisse.

Derksen, J.J.L. (1989). *Borderline stoornis: van patiënten in een grensgebied naar een welomschreven persoonlijkheidsstoornis*. *Gedrag en gezondheid* 16, p. 159-166.

Derksen, J.J.L. (1993). *Handboek persoonlijkheidsstoornissen*. *Diagnostiek en behandeling van DSM-IV en ICD-10 persoonlijkheidsstoornissen*. De Tijdstroom, Utrecht.

Derksen, J.J.L., J.W. Hummelen & J.M.P. Bouwens (1988). *Structurele diagnostiek en het structureel interview*. *Tijdschrift voor Psychiatrie* 7, p. 445-459.

Prof. dr. J. Corveleyn is psychoanalyticus (Belgische School voor Psychoanalyse) en als gewoon hoogleraar verbonden aan het Centrum voor Dieptepsychologie van het Departement Psychologie, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven.

Zin in psychotherapie?

Bespreking van: H.P.J. Stroeken (1996), *Psychotherapie en zin*. Rijks Universiteit Leiden, 39 pagina's

Michel Thys

Op dezelfde dag waarop het *Tijdschrift voor Psychoanalyse* haar symposium hield over discretie in wetenschappelijke publicaties, 27 september 1996, hield Harry Stroeken zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de godsdienstpsychologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Bij dit relatief publieke ritueel waakt Stroeken zorgvuldig over de onherkenbaarheid van de casus van een depressieve man die hem inspireert bij zijn uiteenzetting over de relatie tussen psychoanalytische psychotherapie en zin. De hand van Stroeken is door de tekst heen echter zeer herkenbaar: we kennen zijn heldere schrijfstijl, zijn vermijden van hoogdravende theoretische beschouwingen. Ook deze thematiek wil hij concreet houden en niet losmaken van 'het vaak bevredigende maar toch ook moeizame en weinig spectaculaire psychotherapeutische werk van alledag' (p. 7). De auteur behandelt het onderwerp in twee luiken: enerzijds de vraag of psychotherapie zingevend is voor de patiënt, anderzijds of psychotherapie zelf als een levensbeschouwing opgevat kan worden. De eerste vraag krijgt een positief, de tweede een negatief antwoord. Laat me de kerngedachten van het betoog kort weergeven. Voor zover de beleving van zinloosheid te maken heeft met isolement en vervreemding en zinvolheid met contact, werkt psychotherapie – het contact met de psychotherapeut – zingevend, aldus Stroeken. Vanuit dit accent op psychotherapie als 'corrective emotional experience' is de expliciete vraag naar de zin ervan dan ook vaak overbodig: ze spreekt van zelf, er wordt sowieso al aan gewerkt. Psychotherapie is geen plaats voor wijsgerige discussies over de zin van het leven. Zingeving in psychotherapie betreft steeds concrete engagementen die de patiënt (weer) aangaat, concrete betrokkenheden op iets of iemand. Zoals Freud reeds zei, gaat het om het vermogen tot lief-

hebben en werken. Zinbeleving is dan ook nauw verbonden met zin hebben in iets.

Beide betekenissen van zin komen bij depressie in de verdrukking. Geen zin zonder verlangen en dus ook geen zin zonder aanname van het tekort. Daarom is psychotherapie ook steeds een rouwproces waarin illusies worden opgegeven en beperktheden onder ogen worden gezien. Als 'prise de la parole' is psychotherapie, door Stroeken overwegend gekarakteriseerd als een intersubjectief en narratief proces, het tot uitdrukking brengen van het eigen verlangen. Geen grote verhalen dus, maar individuele subjectieve verhalen die in hun tot stand komen tijdens het therapeutisch proces zingevend werken.

Zinbeleving heeft ook altijd te maken met het kunnen verbinden van het eigen verhaal aan een ruimere context. De auteur stelt zich dan ook de vraag of – ondanks het postmodernistische afbrokkelen van de grote verhalen – de psychoanalytische theorie voor onze tijd als een groot verhaal dienst kan doen. Dit brengt ons bij het tweede luik van zijn rede: biedt de psychotherapie zelf een levensbeschouwing? Ook al is 'geloof' een niet te onderschatten factor in de psychotherapeutische werkzaamheid (patiënt en psychotherapeut moeten erin geloven) en ook al kan psychotherapie impliciet bepaalde levensvisies naar voren schuiven (autonomie, levenslust...), Stroekens antwoord is duidelijk: psychotherapeuten zijn niet de nieuwe dominees. Psychotherapie kan niet voorzien in een nieuwe ethiek of een nieuwe levensbeschouwing. Psychotherapie is geen alternatief voor het geloof in een metafysische God. Door een psychotherapie gaat de patiënt meestal niet over naar een ander type levensbeschouwing, wel kan hij tegen zijn levensbeschouwing anders gaan aankijken (bijvoorbeeld minder krampachtig). In tegenstelling tot de dominee, ontbreekt het de psychotherapeut aan de kracht van rituelen, die de grote levensvragen helpen hanteren en die wezenlijk verbonden zijn met een gemeenschap. Psychotherapie onderscheidt zich door haar opereren op kleinschalig, individueel terrein. (Een vergelijking met het toch intemistische biechtritueel wordt niet gemaakt.)

Zijn antwoorden op de twee gestelde vragen

brengen Stroeken dan ook tot de volgende samenvattende conclusie: 'De zin van psychotherapie is niet afhankelijk van de oplossing van de vraag naar de zin van het leven. Bijna altijd gaat het om liefde en werk en een groter verband blijft veelal op de achtergrond. Psychotherapie voorziet niet in de vraag naar een levensfilosofie of een ethiek, al kan zij daar wel invloed op hebben en nuttige elementen voor aandragen' (p.28).

Deze bescheiden rede moge voor veel psychotherapeuten een les in bescheidenheid betekenen. Als psychotherapeut toont Stroeken zich een schoenmaker die bij zijn leest blijft. Niettemin roepen zijn bondige beschouwingen ook allerhande bedenkingen en vragen op die de psychoanalytisch psychotherapeut zich – ook in alle (valse) bescheidenheid – mijns inziens zou moeten stellen. Wat is bijvoorbeeld het verband tussen levensbeschouwing en het complexe spel van overdracht en tegenoverdracht? Als het gaat om werken en liefhebben, gaat het immers ook om de zogenaamde 'werkrelatie' en de overdrachtsrelatie (voor zover overdrachtsliefde zelf al geen werkwoord is). Hoe interfereert hier de (onbewuste) levensbeschouwing van de psychotherapeut? Hoe situeren we levensbeschouwing ten aanzien van persoonlijke ideologie, narcisme en Ik-ideaal? Waar plaatsen we de transcendente dimensie in de subjectiviteit? In hoeverre is het 'grote verhaal van de psychoanalyse' intrinsiek belangrijk voor de psychotherapeut? Welke (psycho-genetische) verbanden kunnen we vermoeden

tussen levensbeschouwing en pathologie? Zouden we bijvoorbeeld kunnen spreken van een obsessionele of een paranoïde levensbeschouwing? Van de paranoïde patiënt kunnen we moeilijk beweren dat hij enkel met zichzelf bezig is en zich niet in een groter verband opgenomen weet waarvan de zin hem maar niet loslaat. In ruimere zin kunnen we psychotherapie – naast haar zin-gevende werking – mijns inziens ook een zin-ontnemende of minstens zin-bevragende of zin-loslatende functie toemeten...

Allemaal open vragen die wellicht de grenzen te buiten gaan van een inaugurele rede, die er wel volop de inspiratie toe aandraagt. 'Het vaak bevredigende maar weinig spectaculaire' van Stroekens betoog wordt hier en daar overstege door beklijvende uitspraken, zoals: 'Het woord nemen heeft iets revolutionairs en betekent cultuurkritiek' (p. 7), of 'Er bestaat een essentiële overeenkomst tussen een Griekse tragedie en een ontdekkende psychotherapie' (p. 26): een deugddoende deus ex machina voor deze recensie, maar een uitdagend perspectief voor de godsdienstpsychologie in Leiden.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus, verbonden aan de Belgische School voor Psychoanalyse en de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie, werkzaam in het centrum voor geestelijke gezondheidszorg Cidar te Antwerpen-Merksem.